

ІДЕЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА КОНЦЕПЦІЇ

У статті проаналізовано розуміння політичної відповідальності на різних етапах розвитку політичної думки. Окреслено інтерпретації політичної відповідальності від доби середньовіччя до постнекласичного етапу. Представлено періодизацію уявлень щодо відповідальності в історії політичної думки.

Ключові слова: політична відповідальність, цезарепанізм, теологічна концепція відповідальності, політична концепція відповідальності, професійна відповідальність.

Системні демократичні трансформації, яких потребує Україна і які виступають декларованою метою суспільного та політичного розвитку більше двадцяти років, неможливі без діалогу влади та суспільства, усвідомлення взаємної відповідальності громадян та представників владних інституцій. Проблема політичної відповідальності актуалізується у зв'язку з історичним досвідом тоталітаризму та авторитаризму, який пережила країна у ХХ столітті.

Політична відповідальність як філософське, соціологічне та політологічне поняття та невід'ємна частина демократичного політичного життя у сучасному світі потребує переосмислення та «перезавантаження» не лише у пострадянських державах, а й у країнах консолідованої демократії. Це пов'язане із процесами глобалізації, становлення інформаційного суспільства, появою феноменів медіатизації політики та демократичного конформізму, світовою фінансовою та економічною кризою. Змінюються структури та механізми прийняття владних рішень, розширюється коло політичних акторів як на міжнародному, так і національному рівні. Зрештою, змінюється пізнавальна ситуація, переосмислюється місце та роль як наукового знання в цілому, так і завдання політичної науки.

У таких умовах проблеми світоглядних орієнтацій громадянина та суспільства, підвищення рівня політичної культури та політичної активності, усвідомлення місця і ролі політичної влади, відповідальності за власний раціональний вибір форм та напрямків

діяльності стають одними із головних. Політична відповідальність перетворюється на силове поле політичної діяльності, простір взаємодії влади та громадян, у який поступово втягуються усі інші суспільні проблеми, від її рівня в українському суспільстві певною мірою залежить успіх демократичних перетворень.

Усе вищезазначене обумовлює необхідність комплексного політологічного аналізу феномену відповідальності, дослідження історичних етапів її становлення у зв'язку із розвитком наукового знання, виділення на цій основі невирішених питань, проблемних факторів у просторі взаємодії влади та суспільства, їхньої взаємної політичної відповідальності за сучасний стан та майбутнє країни.

Окремі аспекти відповідального правління на різних історичних етапах суспільного розвитку розглядаються у творах Платона, Аристотеля, Макіавеллі, Августина Блаженного, Фоми Аквінського, Оккама, Марсілія Падуанського, Томаса Гоббса, Жан-Жака Руссо, К. Маркса, М. Вебера, Г. Лассуела, Г. Моска, Р. Міхельса, В. Парето та ін.

Дослідженню політичної відповідальності присвячено роботи таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як О. Гьоффе, Х. Йонас, К. Мітчелл, П. Друкер, В. Торяник, Ф. Рудич, Л. Кормич, І. Кресіна, Г. Щедрова, М. Михальченко, С. Наумкіна, Ю. Сурмін, О. Токовенко, О. Чемшит, Г. Малкіна та ін.

Виникнення та історичний розвиток феномену політичної відповідальності пов'язаний зі становленням соціальних та політичних відносин, соціальною диференціацією суспільства, генезою держави як особливої форми організації влади та взаємодією суспільних груп.

Розуміння політичної відповідальності безпосередньо залежить від зв'язку із різними феноменами суспільного життя та міститься у багатьох філософських, соціологічних, політологічних підходах. Багато у чому воно залежить від домінуючої у науковому знанні парадигми.

У сучасному світі, коли зростають можливості наукового знання — як природознавчих наук (біології, генетики, фізики, хімії), так і соціальних (економіка, політична наука, соціологічна наука), у процесі суспільних трансформацій особливої ваги набуває відповідальність вченого, наукової спільноти за результати власних розробок, досліджень, відкриттів.

На різних етапах відповідальність в цілому та політична відповідальність зокрема пояснювалась з позицій міфологічних уявлень, релігійного світогляду, ідеологічних доктрин, наукових парадигм. Поняття політичної відповідальності розглядалось у

співвідношенні зі свободою, необхідністю, політичною діяльністю, психологічними характеристиками особистості, становленням представницької моделі політичної системи, демократії. Політична відповідальність інтерпретувалась відповідно до пізнавальних схем традиційного суспільства, модерну та постмодерну.

В історичному процесі розвитку наукового пізнання можна виділити декілька етапів, кожному із яких відповідала система розуміння відповідальності. У контексті розвитку наукової картини світу передусім йдеться про відповідальність науковця перед науковим співтовариством, науки в цілому перед суспільством.

Водночас кожний історичний етап генези науки відрізняється особливою інтерпретацією політики, політичного в цілому та політичної відповідальності. Можна виділити такі етапи та представити їх коротку характеристику, виходячи із предмета нашого дослідження.

По-перше, етап середньовіччя, який характеризувався появою університетів (XII – XIII ст.), що прагнули (і часто набували) автономії від влади та церкви, але виходили у власній діяльності із теологічної парадигми. Пропаганда християнської релігійної доктрини в університетах посилювала відповідальність науки за розповсюдження теології, індивідуальну відповідальність вченого за власне та колективне спасіння в лоні християнської церкви.

По-друге, Новий час, поява перших академій, розвиток природознавства та емпіричних досліджень (XVI — XVII ст.). На цьому етапі відбувається відмова від схоластичної системи освіти та науки, певна романтизація наукового розуміння світу, з'являється віра у здатність науки вирішити проблеми людини та суспільства.

По-третє, класичний етап (XVIII — XIX ст.), який характеризується професіоналізацією наукової діяльності, але водночас — дистанціюванням науки від морально-етичних питань, зняттям із окремого науковця відповідальності за наслідки його теоретичних та емпіричних пошуків. Домінує ідеал неупередженості вченого, відповідальності науки за технічний прогрес людства. Відбувається диференціація наукового знання, з'являється позитивістське переконання у тому, що наука є вищою формою розвитку людського пізнання. Наука бере на себе відповідальність за розвиток суспільства, її місія — приносити користь через виявлення законів природи, її підпорядкування потребам людини.

По-четверте, посткласичний етап (середина XX — початок XXI ст.). Це так званий етап «великої» науки, коли завдяки науковим дослідженням з'являється нова відповідальність вчених у зв'язку із

розробками нових видів зброї (атомна, ядерна, воднева бомба), здатних знищити людство. Усвідомлення цього факту приводить до переосмислення ролі вченого у суспільстві, його відповідальності за суспільний розвиток (наприклад, життя та діяльність радянського фізика та дисидента А. Сахарова). Наука повертається у ціннісний вимір, визначається внутрішня етика вченого, система моральних норм наукового співтовариства (етичний кодекс).

Проблема відповідальності наукових пошуків формулюється починаючи з доби античності, що пов'язане зі становленням філософії та ілюструється крилатими словами двох філософів: Аристотеля («Платон мені друг, але істина дорожча») і Гіппократа («Не нашкодь»). Це вказівка на відповідальність вченого за істинність знання і лікаря за здоров'я пацієнта. Водночас саме у добу Античності ідея відповідальності пов'язується з політичною діяльністю.

В історії наукової думки виділяються різні способи обґрунтування ідеї відповідальності, серед яких можна визначити такі:

1) теологічна концепція відповідальності (10 заповідей Божих у християнській доктрині та відповідальність людини за їх виконання перед Богом);

2) політична концепція відповідальності — відповідальність розуміється як наслідок застосування влади в будь-якій сфері життя, втручання влади у суспільні справи;

3) концепція професійної відповідальності. Зокрема, відповідальність вченого перед науковим співтовариством за проведення дослідження та їх результати, за виконання статусних приписів і за дотримання норм і підтримку цінностей науки.

У сфері наукової відповідальності діють такі її види, як юридична, моральна, професійна. Моральна відповідальність вченого має два трактування: класична відповідальність та модерна відповідальність. Класична поділяється на відповідальність людини перед іншими людьми і відповідальність перед минулим і сьогоденням, тобто перед традицією і сучасниками. Сучасна, у свою чергу, поділяється на відповідальність перед усім існуючим і відповідальність перед майбутнім. Сучасна наука є етично навантаженою, що особливо проявляється, наприклад, у генетичних дослідженнях та біоетиці, яка регламентує проведення дослідів над людиною.

Джерела досліджень політичної відповідальності сягають Давнього Сходу (Єгипту, Індії, Китаю). У тогочасних суспільствах політична відповідальність пояснювалась мовою міфу та традицій, а її основою виступала трансцендентна воля богів, стихій, першоджерел. Саме ці фактори знаходились в основі картини світу та пояснювали

приналежність до вищих каст та елітних суспільних груп. Елементи міфології у поясненні політичної відповідальності можна знайти і у Давній Греції (згадаймо Платона, який вважав, що правитель характеризується домішкою золота та ін.). Проте саме у давньогрецькій думці вперше у світовій історії проблема відповідальності інтерпретується у контексті філософського пізнання.

В цілому, давньогрецька філософська думка пояснює світ, у тому числі світ політичного з неміфологічних позицій, шукає реальні основи речей, певною мірою долаючи сакральність світу, взаємодії людини і природи, людини і суспільства. Такі філософи, як Солон, Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Піфагор, Геракліт, Анаксагор, Демокріт виділяють природу, суспільство і людину як об'єкти вивчення, порушують питання про сутність світу, про першооснову і першопричину, про порядок і закон, вивчають проблему цінностей, прагнуть зрозуміти сутність держави і людини, закономірності та випадковості, причинності, мінливості, суперечливості пізнання, пошуку істини, проблему Логосу.

Давньогрецький філософ Сократ акцентує увагу на проблемах людини, її душі, духовності, гуманізму, знання, істини, відповідальності. Не тільки своєю філософською системою (відомою нам, перш за все, з творів Платона), а й власним життєвим вибором Сократ порушує і вирішує проблеми моральної відповідальності, взаємозв'язку політики і моралі, відповідальності громадянина перед полісом.

Праці філософів Платона і Аристотеля стали вищою точкою Античної політичної думки. Їх вчення мають велике значення як для розуміння закономірності розвитку історії політичних ідей, так і для генезису політичної відповідальності.

Платон, досліджуючи проблему ідеального, поширює її на державу, конструює «ідеальну» модель полісного устрою. Реальний світ він розглядає як копії світу ідей. У платонівській філософії держава стоїть вище особистості, що обумовлює специфічне розуміння відповідальності. Відповідальність громадянина полягає у реалізації власного призначення, виконанні функцій, визначених та покладених на нього полісом. Аристотель, на відміну від Платона, за допомогою законів логіки вимагає від полісної еліти (аристократії) дотримання у політичній діяльності принципу «золотої середини». Людину він трактує як істоту суспільну, «політичну», але в питанні щодо пріоритету особистості або держави віддає перевагу особистості. Рационалізм Аристотеля відіграв фундаментальну роль у розумінні політичної відповідальності в європейській політичній культурі.

Платон створює утопічний проект ідеальної держави, де повинен зберігатися інтерес індивіда, його господарська самостійність і природні здібності. Проблема відповідальності тут вирішується виходячи із закладеної в людях нерівності. Платон ділить громадян ідеальної держави на три стани: 1) філософів-мудреців, 2) воїнів і 3) працівників. Кожний з них має виконувати певні суспільні функції та відповідає трьом засадам, що переважають у душі людини: 1) розум, притаманний філософам; 2) емоційність — це здібність воїнів; 3) чутливість притаманна хліборобам і ремісникам. Влада повинна, за Платоном, належати філософам, тому що тільки вони керуються розумом, а отже — спільними інтересами при вирішенні питань управління. Політика, за Платоном — це царське мистецтво, яке потребує знань з управління людьми.

За Аристотелем, держава визначається як спілкування подібних один до одного людей заради досягнення мети кращого життя. Аристотель виділив та дослідив три правильні й три хибні форми державного устрою. Правильні мають метою суспільне благо. До них належать монархія (влада одного), аристократія (правління небагатьох найкращих), політія (розумне правління багатьох). Хибні форми правління опікуються дотриманням приватних інтересів: тиранія (деспотична влада одного), олігархія (влада багатих), демократія (влада більшості). Поряд з тим в Греції мали місце інші філософські течії: кініки, епікурейці, скептики, стоїки, які не лише рішуче критикують існуючі порядки, але й закликають або до природної обмеженості, простоти життя, нехтування нормами моралі, або до насолоди, ізоляціонізму, індивідуалізму, безтурботності. Скептики заперечували пізнаванність світу, відстоювали ідеї про пріоритет розуму, рівність людей, свободу вибору, відповідальності людини перш за все перед самою собою, а не перед богами, державою чи суспільством.

В епоху Римської держави з'явилася ціла плеяда видатних мислителів, які багато зробили для розвитку політичних ідей, а політична відповідальність для них знаходиться насамперед у юридичній площині. Серед них можна назвати Тита Лукреція Кара, який у поемі «Про природу речей» розвинув думку про договірний характер держави, Марка Туллія Цицерона, що стояв біля витоків такого розуміння держави, яке набагато пізніше отримало назву «правова держава», Сенеку, Светонія та ін. Для Римських авторів характерний акцент на юридичну складову в питанні політичної та громадянської відповідальності.

На наступному етапі в розвитку політичної думки (Середньовіччя) в політичному, духовному, соціальному і культурному житті європейського суспільства переважала християнська релігійна доктрина, а на повсякденне і державне життя великий вплив мав інститут церкви. Цей вплив мав визначальний характер. На думку М. Суїні, взагалі «поняття «середньовічна політична філософія» пов'язане з поняттям «християнський світ», тобто єдністю Церкви (духовної сфери) і держави (мирської сфери) [2, с. 5].

І якщо «До 200 р. по РХ окремих християн переслідували, оскільки їх монотеїзм не дозволяв їм поклонитися імператору», то потім християнство замінило язичницьку релігію в її ролі гаранта Божественного заступництва імперії: «Церква служить державі, вона передає клопотання Богу про добробут держави» [2, с. 6]. Тобто поки існувала Римська імперія, держава була сильніша за Церкву. «Для християнського світу кінця античності характерний цезарепапізм — об'єднання духовної і світської влади в особі імператора ...» [2, с. 6]. Період середньовіччя починається з перенесення відповідальності: відтепер не держава дбає про проблеми Церкви, але Церква відповідає за мирські справи.

Ці тенденції одними з перших обґрунтували єпископи Іоанн Златоуст, Василь Великий, Августин Блаженний, які виходили з біблійного положення, що будь-яка влада від Бога, а значить — нерівність в земному житті також вимагає смиренності. Разом з тим християнська теологічна доктрина підняла відповідальність на якісно новий рівень: проголошуючи рівність усіх людей перед Богом, одночасно декларувалася відповідальність людини перед Богом, незалежно від походження, влади та соціальної позиції. Тобто, відповідальність не елімінувалася із політичного простору, однак наслідки відповідального перед Богом людського життя можна було очікувати тільки в житті небесному. Один із найвідоміших авторів того часу, Марсилій Падуанський писав: «Чи може християнин бути хорошим громадянином? ...Християни повинні бути найкращими громадянами, тому що за непокору людському закону їх чекає найбільше покарання» [Цит. за : 2, с. 303].

Августин Блаженний писав, що існують дві спільноти, соборності: «Град Божий» (церква) і «Град Земний» (держави). Перший заснований на любові до Бога і прагне до загальної користі і справедливості, другий заснований на насильстві та свавіллі. Тому аби держава виправдала своє несправедливе існування, вона повинна служити церкві. Перебуваючи історично в початковому пункті того явища, яке

називається середньовічною культурою, Августин Блаженний заклав основи розуміння свободи і відповідальності особистості, її становища в світі, які за своїм значенням далеко виходять за межі епохи.

Інший батько церкви, Геласій, створив «теорію двох мечів». Мечами він назвав владу світську (короля, імператора) і владу духовну (Папи). На його думку, обидва мечі — в руках папи, однак вищу (духовну) владу він залишає собі, а нижчою наділяє монархів. При цьому відділення Церкви від держави, запропоноване Оккамом і Марсилієм Падуанським, супроводжувалося «відділенням закону від природного права, тобто тенденцією укоренити політичне життя в сфері культури і волі, а не в сфері природи і розуму» [2, с. 11]. Одним із визначних ідеологів католицизму був домініканський монах Фома Аквінський. Свої ідеї він виклав у працях «Про правління володарів», «Сума теології». Фома Аквінський, як й інші автори того часу, обґрунтував існування суспільної нерівності Божою волею: «світській владі належать лише тіла людей, а їхні душі — Богу за посередництвом церкви в особі папи». Політика також належить до сфери моральної відповідальності, це обраний розумом напрям реалізації волі людини у всіх соціальних діях, а політичну розсудливість Тома розуміє як правильний вибір засобів відповідно до моральної мети, загального блага суспільства й держави.

Таким чином, особливість політичної думки середньовіччя щодо відповідальності — її богословське трактування: «У церкві немає панування, тому і немає політичного життя. Священники та єпископи не правлять, але служать» [2, с. 35].

На думку Оккама, імператор звільняється від підпорядкування законам, ним самим встановленим, тільки в тих випадках, коли це «необхідно для досягнення загального блага» [2, с. 223]. Він обґрунтовує положення, відповідно до якого в підсумку, загальне благо є головним обмежувачем імператорської влади, як і влади Папи.

Період Відродження — доба кризи феодалізму, становлення капіталізму, розвитку техніки, світських наук, торгівлі, мистецтва, це час великих географічних відкриттів, коли рамки відомого європейцям світу значно розширилися. Ідеологи буржуазії заперечували середньовічні ідеї аскетизму, сліпого підпорядкування церкві, містицизму, відстоювали гуманістичні цінності: прагнення до земного успіху, процвітання, індивідуалізм, прояв творчих здібностей, практичність тощо.

Проблема відповідальності повернулась із «небесного» виміру (відповідальність в іншому, «небесному» житті) у вимір земний — відповідальність за власний успіх, державу, підданих. Одним із

видатних теоретиків такого розуміння статусу відповідальності був Н. Макіавеллі. Цей поворот у розумінні відповідальності пов'язаний із виділенням політики як окремої самодостатньої сфери людської діяльності у творі Н. Макіавеллі «Державець». Він обґрунтував положення, відповідно до яких політика не потребує підтримки та схвалення із боку моралі або релігії. Зокрема, він пише «...Володар, якщо він хоче зберегти владу, повинен набути вміння залишати добро і користуватимуться цим умінням дивлячись по потребі», «... всі озброєні пророки перемагали, а всі беззбройні гинули», «... розумний правитель не може і не повинен залишатися вірним своїй обіцянці... А слухний привід порушити обіцянку завжди знайдеться» [Цит. за : 1, с. 323].

Н. Макіавеллі найкращою формою державного правління вважав республіку, тому що там можуть бути найкраще забезпечені поєднання загальних і приватних інтересів, порядок і свобода. Він висунув тезу про те, що для досягнення політичної мети не виключені будь-які засоби, згодом саме таку політику стали називати «макіавеллізмом». На думку російського дослідника Є. Нікітіна, Н. Макіавеллі першим в історії філософської та політичної думки аргументував виокремлення політики та відділення політичної діяльності від інших видів людської діяльності. Він вважає, що макіавеллізм — це політизм. Зокрема, Є. Нікітін зазначає, що «політизм — ідеологічна концепція, покликана виправдовувати політику як форму спеціалізованої духовної діяльності, доводити її право на автономне існування і функціонування. Саме в «Державці» політизм отримав своє перше яскраве вираження. «Державець» — політичний трактат, причому в двох якісно різних вимірах. По-перше, тут міститься конкретна (приватна) політична концепція, в «Державці» формулюється абстрактна (загальна) ідеологічно-політична концепція, тобто концепція, в якій в загальному вигляді виражається політизм — ідеологія політики як спеціалізованої форми духовної діяльності [1, с. 310].

Політичні цілі, які визначає політик, сприймаються Н. Макіавеллі як абсолютно початкові, автономні, які не потребують жодного обґрунтування, зокрема, в моральному виправданні.

Вершиною періоду Нового часу стала доба Просвітництва (друга половина XVIII ст.), коли було розвинуто ідеї Н. Макіавеллі щодо автономності політичного поля та відповідальності політика перед державою та народом. Однією з головних проблем тогочасної політичної думки була проблема відносин особистості і держави, що відбилася в теорії «природних прав».

Ця теорія була наступним кроком із автономізації політичної сфери, політичної відповідальності та спрямована проти всіх форм феодальної залежності, проти станового поділу суспільства і, природно, проти абсолютної монархії і церкви. Вона обґрунтувала рівність людей, дану від народження, виступала за свободу переконань, недоторканність особи і власності.

Теорія «природних прав» людини доповнювалася теорією «суспільного договору». Відповідно до цієї теорії, держава виникла не з божої волі, а в результаті договору людей з метою усунення конфліктів. Ці теорії в різних варіантах розвивалися в Голландії (Гуго Гроцій та Барух Спіноза), в Англії (Томас Гоббс, Джон Локк), в Німеччині (Імануїл Кант), у Франції (Д. Дідро, Жан-Жак Руссо), в США (Т. Джефферсон, Т. Пейн). Їх трактування проблем політики, взаємодії влади та громадянина становить громадянську концепцію політичної відповідальності.

По-перше, концепція держави, що протистоїть війні всіх проти всіх, яка належить Томасу Гоббсу, який виклав власну політичну доктрину у праці «Левіафан». Він вважав, що в «природному стані» неминуча «війна всіх проти всіх», тому що люди створені рівними за здібностями, а значить, і в правах, але егоїстичні і честолюбні. Приборкати їх темні інстинкти, розрахувати шлях законам розуму може тільки держава, подібне біблійному чудовиську Левіафану. Він зображує державу як складний механізм панування і підпорядкування, але також і займається вихованням і освітою. Монарх відповідає за свою абсолютну владу перед своєю совістю, але якщо він примушує підданих завдавати явної шкоди собі, не захищатися від ворога, то тоді народ отримує право на повстання.

По-друге, концепція розподілу влади. Цю концепцію викладено у роботах Джона Локка і Шарля-Луї Монтеск'є, які розробили концепцію поділу влади. Дж. Локк писав, що в природному стані люди були вільні й рівні, але у них не було органу для вирішення суперечок. Тоді вони домовилися створити державу, яка отримала рівно стільки влади, скільки необхідно для оборони і забезпечення суспільних інтересів, а самі зобов'язалися дотримуватися законів. Дж. Локк пропонував чітко розділити владу на законодавчу (парламент), виконавчу (монарх і кабінет міністрів) і федеративну (відає міжнародними відносинами), кожна із яких повинна мати власну сферу відповідальності та не входити до сфери відповідальності іншої держави. Ш. Монтеск'є доповнив ідею розподілу влади, запропонувавши виділити ще й судову гілку влади. До того ж він

поєднав ідею свободи з ідеєю конституційного закріплення механізму поділу влади.

Отже, у роботах цих авторів поєднується політична відповідальність та правова (конституційна) відповідальність, що стало подальшим кроком у розвитку концепцій відповідальності.

По-третє, теорія суспільного договору Жан-Жака Руссо. Виступаючи проти приватної власності і нерівності, Ж.-Ж. Руссо пропонує укласти новий, справжній суспільний договір як асоціацію рівних вільних індивідів, або республіку («спільна справа»). Цей підхід найближче до сучасного розуміння політичної відповідальності як взаємодії вільних індивідів та влади.

Таким чином, концептуалізація проблеми відповідальності у Новий час заклала фундаментальні основи розуміння політичної відповідальності у трьох взаємопов'язаних вимірах: 1) відповідальність держави перед громадянами; 2) відповідальність різних гілок влади; 3) політична відповідальність громадян.

Подальші інтерпретації феномену відповідальності в історії політичної думки пов'язані із розвитком цих підходів, а також теорій еліт, політичних партій та політичної активності.

Література

1. Никитин Е. П. Загадка «Государя» (политизм как идеология политики) / Е. П. Никитин // Духовный мир: Органический космос или разбегающаяся вселенная? — М., 2004. — С. 309—331
2. Суини М. Лекции по средневековой философии / М. Суини // Средневековая политическая философия Запада. — Вып. 2. — М., 2006. — 320 с.

В статье проанализировано понимание политической ответственности на разных этапах развития политической мысли. Определены интерпретации политической ответственности от средних веков до постнеклассического этапа. Дана периодизация представлений об ответственности в истории политической мысли.

Ключевые слова: политическая ответственность, цезарепапизм, теологическая концепция ответственности, политическая концепция ответственности, профессиональная ответственность.

The article analyzes the understanding of political responsibility at different stages of political thought. Outlined interpretation of political responsibility from the Middle Ages to postnonclassical stage. Presented periodization concepts of responsibility in the history of political thought.

Key words: political responsibility, Caesaropapism, theological concept of responsibility, the political concept of responsibility, professional responsibility.

Дунаєва Ганна Олександрівна — аспірантка кафедри політичних наук
Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського».

Рецензент: проф. Щедрова Г. П.